

УДК 355.48

А.І. Деменнікова, Д.В. Офій

Харківський національний університет радіоелектроніки, Харків

БОЙОВІ ДІЇ ПІД ХАРКОВОМ НА ПОЧАТКУ 1943 РОКУ

2013 рік – 70 річниця перемоги на Курському виступі. Це також річниця трагедії, що відбулася під Харковом. Ця стаття висвітлює події 1943 року, коли радянськими військами було проведено послідовність операцій об'єднані спільною назвою Третя битва за Харків. Але після поразки під Харковом оцінка становища радянським командуванням знову стала реальною, що дозволило блискуче підготувати Курську битву і назавжди змінити хід Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: битва за Харків, 1943 рік, операція “Зірка”, операція “Скачок”.

Вступ

Наприкінці 1942 – початку 1943р. погляди всієї Німеччини були звернені до Сталінграда. Але в цей же час на південному крилі Східного фронту йшла боротьба, результат якої мав ще більше значення і, порівняно, з якою відступала на другий план навіть боротьба за життя і свободу солдатів 6 Армії. У цій боротьбі справа йшла вже не тільки про долю однієї армії, але про долю всього південного крила німецького Східного фронту і, в кінцевому рахунку, про долю всього Східного фронту.

Взимку 1942–1943рр. радянськими військами було проведено ланцюжок операцій, побудованих на поступовому «відламуванні» висячих в повітрі флангів спочатку армій сателітів Німеччини, а потім і власне німецьких об'єднань двох груп армій. Першими стали Острогожсько-Россошанська і Воронежсько-Касторненська операції. Хід бойових дій Острогожсько-Россошанської операції може бути умовно розділений на два етапи. В ході першого етапу операції, з 13 по 15 січня, війська фронту здійснили прорив оборони противника на всіх трьох напрямках і створили необхідні умови для розвитку операції на оточення і

розчленування його угруповання. Другий етап – оточення і знищення супротивника – тривав дванадцять днів (з 16 по 27 січня). За 15 днів, які тривала Острогожсько-Россошанська операція, радянські війська просунулися на 140 км на захід і звільнили залізничну ділянку Лиски–Кантемирівка, поліпшивши постачання військ на південному секторі фронту та оволоділи станцією Валуйки. З 13 по 27 січня було взято в полон близько 86 тис. солдатів і офіцерів противника, що цілком можна порівняти з числом полонених, захоплених під Сталінградом. Угорська армія зазнала найбільшої поразки за всю її історію.

Виклад основного матеріалу

Вже 20 січня представник Ставки ВГК А.М. Василевський дав вказівки командувачам Воронежським і Брянським фронтами про підготовку і проведення нової наступальної операції. Тепер удар передбачався во фланг 2-ї німецької армії, що висунулася до Воронежа в липні 1942 р. З 20 січня Воронежський фронт почав перегрупування сил для нової операції. Захоплений 7-м кавалерійським корпусом рубіж на р. Оскол став вихідними позиціями для ще однієї операції Воронежського фронту, що отримала кодове найменування «Зірка» [1].

У такій обстановці командувачі Воронежським і Брянським фронтами отримали завдання на підготовку і проведення Воронежсько-Касторненської операції. Задум цієї операції полягав у тому, щоб ударами на напрямках з півночі і півдня по флангах 2-ї німецької армії оточити і знищити її основні сили, звільнити важливий в оперативному відношенні район Воронеж–Касторное. Початок наступу намічалось на 24–26 січня.

Головним результатом Воронежсько-Касторненської операції було «проламування» в побудові групи армій «Б» широкої смуги, через яку війська Брянського і Воронежського фронтів розгорнули наступ у західному напрямку. В результаті двох послідовно проведених Острогожсько-Россошанської і Воронежсько-Касторненської операцій були розгромлені основні сили німецької групи армій «Б» і пробитий «пролом» шириною 400 км на фронті від Лівни до Старобільська [4].

Цей «пролом» вимусив радянське командування згадати задум операції по оточенню німецьких військ в Донбасі і виходу до Дніпра, який не був реалізований в ході Барвінківсько-Лозівської операції. Основні положення нового виконання старого задуму були сформульовані М. Ватутіним в доповіді, направлений 20 січня 1943 р. Верховному Головнокомандувачу. План операції був затверджений, і вона отримала найменування «Скачок».

Задум операції по звільненню Харківського промислового району і міста Білгорода, що отримала кодове найменування «Зірка», з'явився на світ ще до початку Воронежсько-Касторненської операції. 23 січня Сталін затвердив її. Початок операції «Зірка»

намічався на 1 лютого 1943 [1].

2 лютого 1943р., в день капітуляції армії Паулюса, війська Воронежського фронту під командуванням генерал-полковника Ф.І. Голікова приступили до проведення Харківської наступальної операції. Її метою було завершення розгрому головних сил групи армій «Б» на харківському напрямку.

Підводячи підсумок перших днів «Зірки» і «Скачка», можна констатувати, що ні зупинити, ні навіть істотно сповільнити просування кількох радянських армій, розтягнута по фронту німецькі дивізії були не в змозі. Прорвавши оборону противника на річці Оскіл, радянське командування ввело в пролом, пробитий на рубежі Старий Оскол–Новий Оскол–Валуйки, основне ударне угруповання фронту у складі 40-ї армії генерала К.С. Москаленко, 69-ї армії генерала М.І. Казакова та 3-ї танкової армії генерала П.С. Рибалко. До 9 лютого радянські війська увійшли в межі Харківської області. 69-а армія опанувала районний центр Вовчанськ.

Настільки ж успішно розвивався наступ військ правого крила Південно-Західного фронту, який почався тижнем раніше. 30 січня під час зустрічі 1-ї гвардійської та 6-ї армій була введена в бій рухлива група генерала М.М. Попова у складі 4-го гвардійського, 3-го, 10-го і 18-го танкових корпусів [2]. Війська 6-ї армії визволили Куп'янськ, Лозову, Ізюм, Балаклею і ряд інших населених пунктів Харківської області. Знайшовши слабість в обороні супротивника, командування Південно-Західного фронту вирішило розвинути наступ в глибину і з цією метою зробити обхідний маневр південніше Харкова силами 6-го гвардійського кавалерійського корпусу генерала С.В. Соколова [5]. Більш того, зі звільнення частини 1-ї гвардійської армії Павлограда в німецькому фронті утворився розрив. Радянським військам відкривалася дорога на Дніпропетровськ і Запоріжжя.

Війська Воронежського фронту стрімко наближалися до Харкова. Велику допомогу в організації наступу фронту і його взаємодії з сусідніми військами надали представники Ставки генерал армії Г. К. Жуков і генерал-полковник А.М. Василевський [1]. До наступу залучалися 38-а, 60-а, 40-а армії, 18-й окремих стрілецький корпус і 2-а повітряна армія Воронежського фронту, а також 6-а армія Південно-Західного і 13-а армія Брянського фронтів. Для нарощування сил війська Воронежського фронту перед Острогожсько-Россошанською операцією посилювалися 3-ю танковою армією, 7-м кавалерійським корпусом, трьома стрілецькими дивізіями та іншими з'єднаннями і частинами, чим досягалася значна перевага над супротивником [7]. Особливо відчутним (майже триразовим) воно було у відношенні танків. Разом з тим за кількістю бойових літаків перевага залишалася за ворогом.

Увечері 14 лютого до Харкова прорвалися війська 69-ї армії. 3-я танкова армія охопила місто зі сходу і південного сходу. На ранок 15 лютого части-

ни 40-ї армії у взаємодії з 5-м гвардійським танковим корпусом оволоділи передмістям Залютіно, вибили німців з селищ Червоний Жовтень і П'ятихатки. Командувач танкового корпусу СС Пауль Гауссер ясно бачив загрозу оточення своїх військ і в ніч на 16 лютого прийняв рішення залишити місто. Його наказ повністю розходився з категоричними вимогами Гітлера утримувати Харків за будь-яку ціну.

Продовжувався наступ і в смузі Південно-Західного фронту. Оскільки найбільший успіх намітився на ділянці 6-ї армії, Ставка ввела в дію операцію «Стрибок». Основним інструментом для реалізації плану наступу Південно-Західного фронту повинна була стати рухлива група у складі кількох танкових корпусів, яка повинна була «відрізати всю територію Донбасу, оточити і знищити війська супротивника». На чолі рухомої групи командував Південно-Західним фронтом призначив свого заступника генерал-лейтенанта М.М. Попова. Всього в трьох танкових корпусах рухомої групи було 137 танків. До складу рухомої групи Попова були включені 4-й гвардійський танковий, 3-й, 10-й і 18-й танкові корпуси, 57-а гвардійська стрілецька і 52-а стрілецька дивізії, а також засоби посилення. У першому ешелоні повинна була рухатися «трійка» із трьох танкових корпусів: 10-й танковий корпус генерал-майора танкових військ В.Г. Буркова, 3-й танковий корпус генерал-майора танкових військ М.Д. Сіненко на правому фланзі і 18-й генерал-майора танкових військ Б.С. Бахарова – на лівому. 4-й гвардійський танковий корпус генерал-майора П.П. Полубоярова за початковим планом операції знаходився в другому ешелоні.

Згодом армія Ф.М. Харітонова стала одним з головних дійових осіб подій, що розігралися під Харковом. До початку наступу в складі 6-ї армії було чотири стрілецькі дивізії (350, 172, 267-а і 6-а), 106-а стрілецька бригада, 115-а танкова бригада, 212-й танковий полк і три винищувально-протитанкових артилерійських полки (462-й, 870-й і 150-й). Армія встигла зазнати втрат у попередніх боях, і чисельність її частин і з'єднань була далека від штатної. Найбільш сильною була 6-а Червонопрапорна стрілецька дивізія полковника Я.Л. Штеймана, що налічувала на 27 січня 1943 року 9435 чоловік. Решта стрілецьких дивізій були істотно слабкіше. 115-а танкова бригада мала у своєму розпорядженні 16 танків, 212-й танковий полк – 12 [3]. Фронт армії становив 60 км, головний удар наносився на правому фланзі в смузі шириною 20 км.

За планом операції «Скачок», рухлива група Попова повинна була наступати на Маріуполь, затискаючи німецькі війська в кліщі зі сходу [5]. Радянське командування не мало сумніву в досягненні рішучого успіху.

На момент 19 лютого в 1-й танковій дивізії «Лейбштандарт СС Адольф Гітлер» налічувалося сорок п'ять Pz.IV, десять Pz.III і дванадцять Pz.II.

Було прийнято рішення залишити «Лейбштандарт» в заслоні фронтом на північний схід. У створенні заслону також повинні були брати участь 320-а піхотна дивізія і корпус «Раус» у складі 168-ї піхотної дивізії і «Великої Німеччини» [6].

Для контрудару у фланг 6-ї армії було вирішено використовувати прибуваючу 2-у танкову дивізію СС «Тотенкопф» і виведену з бою 3-ю танкову дивізію СС «Дас Райх». Остання повинна була почати наступ, не чекаючи зосередження всіх виділених для контрудару сил. Назустріч дивізіям СС повинні були наступати танкові корпуси 4-ї танкової армії Г. Гога [4]. Фронт наступу Гога становив майже 80 км і включав в себе зайняте рухомою групою Попова Червоноармійське.

О 5.00 ранку 19 лютого 1943р. почався наступ, який повинен був змінити хід зимової компанії. Вісью наступу було шосе, що проходило з Харкова до Дніпропетровська через Красноград і Перещепине. Незважаючи на контратаки і необхідність подолання мінних полів, наступ розвивався успішно. До кінцевої мети першого дня наступу – Перещепине і мосту через річку Орель – передовий загін німецького наступу вийшов вже після настання темряви. Міст і саме Перещепине були захоплені раптовою атакою.

22 лютого зустрічний удар з району Гуляйполя на Павлоград завдав 48-й танковий корпус. 23 лютого 1-й танковий корпус СС з'єднався в Павлограді з передовими частинами 48-го танкового корпусу [6]. Німецький броньований капкан зачинився за спиною двох радянських танкових корпусів, що наступали на Дніпропетровськ і Запоріжжя. Дісталось і рухомий групі Попова: війська генерала Голлідта оточили в районі Дебальцеве 7-й гвардійський кавалерійський корпус. Врятувати ці частини не було ніякої можливості. Тільки тепер Ватутін зрозумів задум Манштейна: виждати, поки всі радянські війська втягнуться в бій, залишаться без резервів, і тоді нанести удар. Тому командуючий Південно-Західним фронтом звернувся в Ставку з пропозицією негайно відвести свої частини за річку Сіверський Донець, щоб організувати міцну оборону. Але Сталін не хотів відмовлятися від перспективи оволодіння Запоріжжям та Дніпропетровськом. Тільки 25 лютого Ставка прийняла половинчасте рішення: відвести за річку тільки праве крило фронту.

Поки Ставка ВГК приймала відповідне до обставин рішення, 40-й німецький танковий корпус розгромив 18-й танковий корпус з групи Попова. Без санкції Ставки командир групи прийняв рішення вивести війська з-під удару, наказавши залишити Красноармійськ та Краматорськ. Під натиском противника відхід вийшов трохи безладним, в результаті чого особливо сильно постраждав 4-й гвардійський танковий корпус. Проте війська Попова зуміли уникнути оточення. Їм вдалося відступити за Сіверський Донець, де і було 27 лютого одержали відповідний дозвіл Ставки. Наступного дня 17-а танкова

дивізія німців спробувала з ходу форсувати річку в районі Балаклеї, але її відкинули на вихідні позиції. До 3 березня війська Ватутіна завершили відхід. По річці Сіверський Донець утворився міцний фронт на рубежі Балаклія – Красний Лиман [4]. Наступальні дії противника на цій ділянці закінчилися.

Згаданий вище пролом в районі Краснограда створив для німців зручну можливість флангового удару по 3-й танковій армії. 28 лютого три дивізії 1-го танкового корпусу СС були перенацілені на дії проти військ Рибалко. Ударами по одному напрямку танкісти СС взяли в кліщі радянське угруповання в трикутнику Кегичівка – Красноград – річка Берестова [6]. В оточенні опинилися 6-й гвардійський кавалерійський, 12-й і 15-й танкові корпуси, 111-та, 184-та, 219-та стрілецькі дивізії. Вже після замикання кільця ними був отриманий наказ на відхід. Проте радянські війська здійснили прорив у напрямку Таранівка і вийшли з оточення. Але понесені при прориві втрати виключали подальше бойове використання цих частин, і вони були відведені в тил. З розгромом 3-ї танкової армії німцям відкривався шлях на Харків [5].

4 березня 1-ша і 2-га танкові дивізії СС «Лейбштандарт» і «Тотенкопф» атакували в районі Таранівка, прагнучи вийти до Харкова з південного сходу. Але займали тут оборону бійці 25-ої гвардійської стрілецької дивізії, що стояли на смерть і не пропустили ворога. Тоді Манштейн вирішив вдатися до випробуваного засобу – маневру. За його наказом танкові дивізії «Лейбштандарт СС Адольф Гітлер» і «Тотенкопф» завдали удару в стик між 3-ю танковою та 69-ю арміями. Тут німців чекав швидкий успіх. «Лейбштандарт» захопив Валки, «Тотенкопф» – Ольшани. Протягом доби дивізії СС розширили розрив в радянській обороні до 60 кілометрів [6].

10 березня в Харків увірвалися танково-розвідувальний батальйон та 1-й і 2-й мотопіхотні полки «Лейбштандарта». Дивізія СС «Дас Райх» з важкими боями просувалася до залізничного вокзалу. Танки «Тотенкопф» обігнули Харків з півночі і взяли Чугуїв. В оточенні опинилися радянські війська, що склали харківський гарнізон: 62-га гвардійська, 19-та і 303-та стрілецькі дивізії, 17-та стрілецька бригада НКВС, 86-та і 179-та окремі танкові бригади. Крім того, в районі Богодухова потрапили в «казан оточення» придані 69-ї армії зі складу 40-ї, три стрілецькі дивізії - 107-ма, 183-тя і 340-ва. 40-ва армія, в якій залишалися тільки зазнавши втрат в попередніх боях 5-й гвардійський танковий корпус, 100-а і 309-а стрілецькі дивізії, відступала в напрямку Белгорода під натиском дивізії «Велика Німеччина» [3].

На вулицях Харкова розгорнулися запеклі бої. Командував оточеннями генерал-майор Є.Є. Белов. Кровопротитна боротьба тривала чотири доби.

Вранці 15 березня генерал Рибалко передав Белову наказ виходити з оточення. До того часу війська харківського гарнізону були розсічені противником

на дві ізольовані частини. Тому генерал Белов наказав командуючому другою групою полковнику Ф.Н. Рудкіну прориватися самостійно. Увечері 15 березня частини Белова та Рудкіна пішли на прорив. Несучи великі втрати, вони з боями пройшли 30 кілометрів, форсували Сіверський Донець і з'єдналися з військами Південно-Західного фронту.

Після битви під Сталінградом радянське командування було засліплено перемогою, через що втратило ініціативу на невизначений час. Створилася ситуація надзвичайно небезпечної рівноваги сил. Червоною Армією довелося замість наступу створювати глибоко ешелоновану оборону на Курській дузі.

Висновки

Тотальні втрати та виснаження резервів, яких зазнали радянські війська під Харковом 1943 р., були наслідками помилкового оцінювання сил супротивника та хибно визначених задач з боку радянського командування, що призвело до розпилення сил що зводило нанівець чисельну перевагу над ворогом, дозволяло його маневрувати, концентрувати ударні угруповання то на одній, то на іншій ділянці фронту і громити радянські наступаючі війська поодиночі.

Втім, немає лиха без добра. Після поразки під Харковом радянське командування здійснило переоцінку власних сил. Саме це дозволило на найвищому професійному рівні підготувати Курську битву, нанести німецькій армії остаточної поразки і переламати хід Великої Вітчизняної війни.

Література

1. Исаев А.В. Когда внезапности уже не было. История ВОВ, которую мы не знали. / А.В. Исаев. – М.: Яуза, Эксмо, 2006. — 480 с.: [Электрон. ресурс]. - Режим доступа: http://militera.lib.ru/h/isaev_av6/index.html
2. «Фронтовая иллюстрация» Битва за Харьков (февраль-март 1943 года): [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.front2000.ru/fi-2004-06.shtml>
3. Москаленко К.С. На юго-западном направлении. Книга 1. 3-е изд. / К.С. Москаленко. – М.: Воениздат, 1979. – 416 с.
4. Бернаж Ж. Харьков. Январь-март 1943. Контрудар танкового корпуса СС. / Ж. Бернаж. – М.: Эксмо, 2007. – 176 с.
5. Глава 3. Битва за Харьков: весеннее пробуждение 1943 года: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://www.xliby.ru/voennaja_istorija/1943_divizija_ss_reih_na_vostochnom_fronte/p4.php
6. Карель Пауль. Восточный фронт. Книга вторая. Выжженная земля. 1943-1944. / Пауль Карель. – М.: Изографус, Эксмо, 2005. – С. 131-155.
7. Ивановский А. Утерянные победы красной армии / А. Ивановский. – М.: Неограф, 2002. – С.165-180.

Надійшла до редколегії 12.02.2013

Рецензент: канд. іст. наук, В.В. Заборовський, Харківський національний університет радіоелектроніки, Харків.

БОЕВЫЕ ДЕЙСТВИЯ ПОД ХАРЬКОВОМ В НАЧАЛЕ 1943 ГОДА

А.В. Деменникова, Д.В. Офий

2013 год — 70-я годовщина победы на Курской дуге. Это так же годовщина трагедии, произошедшей под Харьковом. В статье рассмотрены события 1943 года, когда советскими войсками проводилась последовательность операций объединенных общим названием – Третья битва за Харьков. Но, после поражения под Харьковом оценка положения советским командованием снова стала реальной, что позволило блестяще подготовить Курскую битву и навсегда изменить ход Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: битва за Харьков, 1943 год, операция “Звезда”, операция “Скачек”.

THE FIGHTING UNDER KHARKOV IN EARLY 1943

A.I. Demennikova, D.V. Ofy

2013 is the 70th anniversary of the victory at the Kursk Bulge. It is also the annum of the tragedy that occurred near Kharkov. This article recount the events of 1943, when Soviet troops carried out a sequence of operations under the general title of the third battle for Kharkov. But, after the defeat at Kharkov assessment the Soviet command again assess the situation really, that allowed to prepare the Battle of Kursk brilliantly and forever change the course of World War II.

Keywords: Battle of Kharkov, 1943, operation "Star," operation "Leap."